

ІСТОРИОСОФІЯ Ф. НІЦШЕ Й УКРАЇНЬСЬКА АРХЕОГРАФІЯ

О. О. Ковальчук

Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

o.k.iuad@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6649-4099>

Ключові слова: публікація, позитивізм, джерело, пам'ятка, документ, ідеї, уявлення, елементи публікації, історіософія.

В другій половині XIX ст. практика видання історичних джерел набула нової якості. Завдяки утвердженню ідей позитивізму були остаточно закріплені стандарти публікації історичних документів. Археологія вийшла на якісно інший рівень. Оскільки інформативність публікації була одним з пріоритетів позитивістського стилю мислення, виникає цілий спектр форм археологічної публікації, що забезпечували істориків потрібною інформацією для їх роботи. У той же час парадигма позитивізму, змінивши уявлення про залишки минулого, почасти ігнорувала їх базові ознаки. Наприкінці XIX ст. інтелектуальна атмосфера у Західній Європі змінюється. Вагомим чинником таких змін стала філософія Ф. Ніцше. Остання вплинула на формування нових тенденцій в археології опосередковано. Ф. Ніцше висунув нові вимоги до культури представлення пам'яток старовини, що не заважає їм пробуджувати сучасну людину від інтелектуального сну своїм грубим, дисонуючим із сучасністю голосом. Замість пасивного, сирого матеріалу, з якого історик ще має виробити продукт у вигляді факту, перед нами постає стихія, що сама здатна захопити у свій вир дослідника. Новий інтелектуальний образ пам'ятки минулого спонукає змінити архітектоніку самої археології. Наприкінці XIX ст. в українській археології спостерігається сплеск інтересу до способів передачі автентичності пам'ятки. Завдяки цьому сучасник може краще почути «грубий» голос старовини, що й пропонував Ф. Ніцше.

F. NIETZSCHE'S HISTORIOSOPHY AND UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY

O. O. Kovalchuk

M. S. Hrushevsky Institute Ukrainian Archeography and Source Studies

Keywords: reception theory, Athanase Krymsky, the Muslim world, Oriental studies, Islam, intellectual history, the historiographical situation, historiographical tradition, Crimea, Ukrainian intellectual elite, Ukrainian space.

In the second half of the 19th century the practice of publishing historical sources (publication archeography) acquired a new quality. Thanks to the establishment of the ideas of positivism, the standards for the publication of historical documents were finally fixed, the number of elements of archeographic design increased and the content of each of them was determined. Thanks to such stages of work as publication planning, targeted selection of sources, creation of a publishing project, it acquired better organization. This made it possible to avoid the publication of «accidental» documents to a greater extent, the publication of those documents that had already been published before. At this time, the development of new documentary layers and the discovery of unknown documents accelerated.

Since the informativeness of the publication was one of the priorities of the positivist style of thinking, a whole range of forms of archeographic publication emerged that provided historians with the necessary information for their work. At the same time, the paradigm of positivism, having changed the perception of the remnants of the past, ignored their basic features. Unlike romanticism, which focused on iconic, legendary sources, on the image of a «cornerstone» positivism had pragmatic ideas. The remnants of the past

appeared as raw material from which an intermediate product was obtained with the help of technology - a fact that was then built into the historical narrative like a brick. Archeography was one such technology. Such forms of publication as regests, publication in excerpts, selective publication increased the informativeness of the material on a certain issue, but ignored the very monument of the past itself.

The idea of the source as a passive material made the historian-editor a dominant in the process of interaction. Therefore, he actively intervenes in the formation of the image of the monument with his edits, the ability to make changes, divide the text into parts and impose his idea about the falsity or unnecessary of this or that information. For the sake of greater accessibility and comprehensibility, ancient texts were transmitted in modern letters and using the rules of modern grammar. Thus, the editor and compiler influence the image of the past that appears before us with the help of sources as a monument of the epoque.

At the end of the 19th century the intellectual atmosphere in Western Europe is changing. F. Nietzsche's philosophy became an important factor in such changes.

The latter influenced the formation of new trends in archeography indirectly. F. Nietzsche put forward new requirements for the culture of presenting monuments of antiquity, which does not prevent them from awakening modern people from their intellectual slumber with their rude, dissonant voice with modernity. Instead of passive, raw material, from which the historian has yet to produce a product in the form of a fact, we are faced with an element that can itself capture the researcher in its vortex.

The new intellectual image of the monuments of the past prompts to change those elements of archeographic architecture that were designed to modernize them. At the end of the 19th century in Ukrainian archeography, there is a surge of interest in ways of conveying the authenticity of a monument through: reproduction of ancient writing, grammatical features, text appearance; compliance with the original structure of the text of the monument as well as reducing the ability of the editor and compiler to influence the authenticity of the monument. By getting rid of the narratives of fitting the monument into the modern needs of historical science, the semantic content of the elements of archeographic design (prefaces, comments, headings from the compiler) changes. New forms of publication are emerging, focused on «random» documents. Thanks to this, the contemporary can better hear the «rude» voice of antiquity, which F. Nietzsche demanded.

Історична наука має традиційні підходи до вивчення археографії, в основі яких лежить уявлення про еволюційний характер історії археографії. Попри те історія української археографії ХІХ ст. сповнена явищами, що не завжди вкладаються в означену парадигму.

Друга половина ХІХ ст. – це епоха панування в Україні позитивізму. Пам'ятки минулого посідають вагомe місце в історичному пізнанні. Головна їх роль – постачати достовірні факти про минуле для побудови історичних концепцій. Принцип науковості вимагав використання історичних документів вже з 50-х років ХІХ ст. В епоху раннього позитивізму однією з вимог до наукового дослідження була наявність документальної бази: «щоб воно було зроблено на основі історичних актів, літописів і пам'яток, що знаходяться в дер-

жавних і приватних зібраннях»¹. В археографії поширюються тенденції, спрямовані на поглиблення інформативності публікації: публікації у формі регестів та фрагментів документів. Для зручності в користуванні застосовується спосіб передачі давніх текстів сучасними графемами та правилами граматики. Завдяки запровадженню едичійних проектів унеможливується поява «випадкових» публікацій. Посилюється роль редактора, що може переформатовувати документ та вилучати неінформативні його частини, упорядковувати сам документ, визначати об'єм його публікації. Посилення інформативності документа відбувається й за рахунок заголовків

¹ О задачах неофициальной части «Губернских ведомостей» // Киевские губернские ведомости (неофициальная часть). – 1850. – № 9. – С. 69.

від упорядника та передмов. Все це посилює образ залишків минулого як матеріалу. За словами Є. Топольського² історичні джерела, що постають факти для історіописання, перетворюються на своєрідні цеглини-факти, щільно припасовані в наративній оповіді.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувається своєрідна революція в культурі Західної Європи. Величезний вплив на її розвиток зробив Ф. Ніцше. Такі вектори, як філософський, естетичний вивчені добре, але вплив філософії Ф. Ніцше виявився значно ширшим. Цікавим є пошук Ф. Ніцше в галузі історіософії, що є дотичним до розвитку археології. Він запропонував відмовитись від «окультурення» пам'ятки минулого, від системи заходів, що робить документ зрозумілим для читача і суголосним сучасним потребам суспільства. Натомість він мав постати перед читачем у первісній формі, якою б «непривабливою» вона не була. Археологічна публікація мала зберегти «грубий» голос старовини. Сучасники мали опинитися під впливом духу «грубуватості й моці оригіналу»³. У Ф. Ніцше історичний документ замість пасивного і готового до обробки матеріалу постає як некерована стихія: «Невпинно вилітають якісь листки з сувою часу, випадають, летять геть – і раптом знову прилітають назад, у руки людині...»⁴.

Прямого впливу ідеї Ф. Ніцше на українську археологію не мали, але разом з неокантіанством вони вплинули опосередковано через зміни культурної парадигми в житті Європи. Ми повинні констатувати, що Ф. Ніцше багато в чому зрушив закоренілі уявлення про археологію, що вплинуло на розвиток археологічної думки в Україні.

Раціоналістична, прагматична концепція публікації, спрямована на забезпечення концентрованим інформативним матеріалом історичні дослідження, у зв'язку з чим ігнорувалися питомі елементи самих пам'яток, наражаються на гостру критику. Зокрема П. Житецький відмічає відсутність сенсу в таких публікаціях. Він аналізує відмінні за жанром твори, що були видані в різні часи. П. Житецький однаково незадоволений як виданнями 50-х, так і публікаціями 90-х років⁵.

² Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. – К.: К.І.С., 2012. – С. 337.

³ Ніцше Ф. Невчасні міркування: Про користь і шкоду історії для життя // Повне зібрання творів. – Львів: Астролябія, 2004. – С. 239.

⁴ Там само. – С. 205.

⁵ Житецький П. Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. // Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 145.

Спільними зауваженнями є недостатньо точна передача мовного матеріалу, що була наслідком численних спрощень та уніфікації. Порухення передачі звучання мови призводить до порушення смислового контексту. Наслідком критики стало посилення «пам'яткознавчих» тенденцій в українській археології⁶. Змінюються самі стандарти публікації: схвалювалась публікація «буква в букву, знак у знак», що робило їх дуже подібними до оригіналу.

З іншого боку, дедалі більше приходить усвідомлення неминучості спотворення матеріалу, що проходив через редакторський відбір, через набування певної форми публікації. Постало завдання максимальної об'єктивізації продукту, унеможливити вплив редактора на матеріал, що публікується. Необхідно було перейти на інші археологічні стандарти і методики, що максимально захистять публікацію від впливу редакторського чинника (його смаків, уявлень, едиційних прийомів). В той же час успіхи філології в датуванні документів, тлумаченні тексту, його відчитуванні, що були пов'язані з відтворенням повноти тексту й автентичного вигляду документу, змушували істориків уважніше придивлятися до їх методик і переглядати власні археологічні норми.

Потреба у оновленні археологічної едиційної концепції стало підґрунтям зусиль істориків і філологів. Тим більше, що останні були досить успішними у вирішенні важливих для істориків-позитивістів питань. Вже на той час внесок філологів у дослідження історичних джерел був досить суттєвим і стосувався багатьох важливих аспектів. Наприклад – датування. У добу позитивізму особлива увага приділялася саме точному датуванню. Якщо останнє було відсутнє, то результати наукового дослідження могли наразитися на гостру критику та несприйняття. Так, як у випадку з дослідженням І. Лінніченка «Юрій II – останній князь Малої Росії». В. Антонович зазначив, що версія історика є необґрунтованою, бо відсутня точна дата⁷. Тому так важливо було залучати дієві методики інших гуманітарних наук до датування історичних пам'яток. У свій час П. Житецький був запрошений до вивчення скарбу, знайденого в Троєцькому провулку м. Києва. Як філолог він встановив час створення артефактів на основі 192, 203.

⁶ Продемонстрований на XI Археологічному з'їзді збірник Почаївської лаври спонукав археологів не лише до ряду публікацій текстів з нього, але й до обдумування плану повної публікації цього збірника як пам'ятника епохи.

⁷ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі ЧИОНЛ). – К., 1888. – Кн. 2. – С. 207.

написання деяких букв, а також на основі відсутності інших. Граматичні форми, орфографія і словниковий запас дозволяє Т. Флоринському побачити в іншомовному тексті присутність автора українського походження, «южно-росса» або представника «малоросійської школи». Актуальним для істориків і археографів було також вміння богословів реконструювати текст на основі вивчення історії тексту, що передбачало залучення якомога ширшого кола варіантів самого тексту та дотичних до нього пам'яток. Інколи саме недостатня обізнаність зі списками ставила під сумнів результати дослідження історика.

Церковна археографія досягла значних успіхів у вивченні авторства тексту, що теж було базовим завданням для позитивістської наукової парадигми. Вона це робила за допомогою тлумачення тексту або іншими засобами, наприклад, спостерігаючи за процесом словотворення. За особливостями написання власної назви богослови орієнтовно визначали не лише дату, але й регіон, де створювалася пам'ятка.

На сторінках «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца» виникають проекти спільних історико-філологічних публікацій. Мова йде про спільну публікацію Г. Богуславського й І. Каманіна⁸. Вона є зразком поєднання філологічних й історичних інтересів. Щоправда такі спільні публікації спочатку виглядали дещо штучно, де кожен фахівець розробляв окрему ділянку проблеми. Така публікація виглядала не як певна єдність, а як набір окремо взятих елементів. Але це були лише перші кроки до оновлення концепції української археографії.

На хвилі поширення філософії суб'єктивізму виникає цілий ряд нових явищ, зокрема, уявлення про нарративний характер роботи історика, що, як зазначає Л. Зашкільняк, свідчило про поширення філологічних практик⁹, а від так – поширення і посилення впливу філологічних методів на сферу археографії. Відповідно зміни в археографії не забарилися. З ростом ролі тлумачення як шляху до розуміння тексту з'явилася потреба повної і точної публікації пам'ятки без пропусків окремих слів і фрагментів, що на перший погляд видаються помилковими або несуттєвими, без редакторських

⁸ Иванические месячные минеи 1547 – 79 и содержащаяся в них служба св. мученикам – Борису и Глебу. Сообщил Г. К. Богуславский // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14. – Отд. III. – С. 29–70.

⁹ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції. – Л., 1999. – С. 35.

виправлень, обґрунтованих усуненням «помилочок писців».

Філологічна і богословська археографії були тісно пов'язані з вивченням зовнішніх ознак. Цей аспект став актуальним для істориків наприкінці XIX ст. Наприклад, пункти про ретельний опис зовнішніх ознак пам'ятки (п. 30–31), надання інформації про вже надруковані її описи («Примітка № 2»), пріоритетність фотографічного способу фіксації всіх її особливостей («Примітка № 3») з'являється на сторінках ЧИОНЛ в «Правилах для збирання старожитностей»¹⁰.

Одним з наслідків зміни підходів у едиційній археографії став ріст популярності й авторитету самих опублікованих матеріалів. Якщо раніше вважалося недостатньо науковим дослідження, зроблені лише на опублікованих матеріалах, без використання архівних джерел, то наприкінці XIX ст. саме публікація матеріалів стає найважливішою частиною наукової дискусії¹¹ або умовою проведення наукового дослідження. Так Д. Міллер вважав головною причиною поганої розробки теми магістратського правління саме відсутність опублікованих матеріалів¹². За цими процесами слідував перехід від чисто практичної діяльності до теоретичних узагальнень.

90-ті роки XIX ст. стали часом переосмислення теоретичних засад археографії, що проявилось в появі дискусійних матеріалів як щодо археографічної культури загалом¹³, так і змін в індивідуальних археографічних стилях. Щодо останніх, то В. Хмарський дослідив цей аспект на прикладі трансформації археографічних поглядів Ф. Лашкова. Зміни на індивідуальному рівні відбуваються саме у 90-ті роки XIX ст. Нові тенденції в археографії спонукають Ф. Лашкова перейти на нові, раніше невластиві йому стандарти едиції, зокрема, сприйняти тезу щодо «максимально точної передачі тексту і збере-

¹⁰ Программа для собирания сведений о древностях // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12. – Отд. III. – С. 146–155.

¹¹ Ілюстрацією цього є, наприклад, дискусія, що розгорнулася навколо праці О. Яблоновського про історію Києво-Могилянської академії. Суперечку було запропоновано вирішити не за допомогою нового наукового дослідження, а за допомогою публікації всіх документів з означеного питання. Див. Критико-библиографический обзор новейших трудов по истории русской церкви. – Ф. Титов // ЧИОНЛ. – К., 1904. – Кн. 18. – Отд. IV. – С. 3–34.

¹² Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII столетии // Сборник харьковского историко-филологического общества. – Х., 1896. – Т. 8. – С. 63–244.

¹³ ІР НБУ. – Ф. І. – Спр. № 46874: Житецький Г. «Мемуари, касаючіся Ю-России, перевод. К. Мельник, под ред. проф. Антоновича. Киев 1890 г.». – Арк. 1.

ження орфографії оригіналу»¹⁴. В цей час активно критикується досить популярна форма видання документів у вигляді фрагментів. Г. Житецький, високо оцінюючи видані К. Мельником під редакцією В. Антоновича історичні мемуари з історії України, однак зауважує: «Проте ми думаємо, що для ґрунтовних досліджень історії півдня доведеться безпосередньо звертатися до текстів самих мемуарів: уривки завжди залишаються уривками, навіть тоді, коли їх вибір і переклад здійснювалися під авторитетом... проф. В. Антоновича»¹⁵.

У це час з'являється цілий спектр оригінальних археографічних публікацій як за формою, так і за змістом. З цієї точки зору продуктивним є розгляд рецензії Н. Оглобліна на археографічну публікацію П. Щукіна¹⁶. З точки зору Н. Оглобліна публікація не витримує ніякої критики, бо зовсім не вкладається в критерії наукової публікації. В ній повністю відсутня будь-яка система, «навіть немає найпримітивнішої – хронологічної!»¹⁷, відсутня більшість археографічних елементів, публікатор не дотримується прийнятої термінології, замість неї вводить власну. Перше враження у критика негативне: «дивовижно неприємне враження справляє якийсь побожний трепет п. Щукіна перед текстом абсолютно нікчемних актів, датованих 1812 роком... Він їх друкує не лише повністю, зі збереженням усіх дрібниць канцелярських форм, всіх повторів і т. д., але й з утриманням всієї безграмотності оригіналів...»¹⁸. Але поступово чим уважніше розглядає рецензент публікацію, чим глибше вчитується у тексти, тим радикальніше змінюється його враження. Це нагадує ситуацію, коли у ятці антикваріату погляд зупиняється на купі непотребу. Спочатку споглядач відчуває відразу до випадкових безсистемно звалених речей, але поступово його погляд приваблює якась цікавинка. Він її уважно розглядає і раптом відкриває для себе цілий світ невідомих, але дуже цікавих фактів і речей. Так Н. Оглоблін, занурюючись у вивчення публікації, переймається настроєм епохи. Навіть починає допомагати публікатору. Наприклад, намагається згрупувати документи за певними темами: бунти; поведінка

збіднілих дворян; реакція уряду на їх скарги, доля арештантів, що потрапили в епіцентр бойових дій тощо. Н. Оглоблін зачаровується різноманітним тем, уламками історичної минувшини, що по-різному і з різних боків підсвічують подію. Йому цікаво не лише групувати ці розрізнені матеріали, але й цитувати їх. А також коментувати інформацію і сперечатися з фігурантами справ. Найголовніше – це враження від такої публікації. Вона немов втягує читача, змушує перейматися матеріалом, вимагає підвищеної уваги і самостійно проведеної пошукової роботи, зрештою, дозволяє робити власні висновки.

На початку ХХ століття стандарти публікації змінюються. У деяких публікаціях зникають важливі для попередніх десятиліть археографічні елементи. Наприклад такий, як обґрунтування публікації у передмові. Адже вся друга половина ХІХ ст. «вписувала» опублікований документ через передмову і почасти через заголовки в якийсь історичний контекст. Нова ж ситуація дає можливість професійним історикам звертати увагу на «випадкові» документи й здійснювати цікаві й нові за змістом і формою публікації. Так І. Каманін, публікуючи «Исторические мелочи», зазначає: «Кожен, кому доводилося працювати над давніми рукописами і книгами в архівах і музеях, зустрічав у них або окремі документи, або цікаві записки, що заслуговують з тієї чи іншої причини на увагу; вони стоять окремо і тому не потрапляють у великі зібрання однорідних актів, хоча дуже часто говорять про якийсь більш чи менш значущий історичний факт. Зі змістом деяких із таких записів і документів ми й ознайомимо наших читачів»¹⁹. Загалом публікації окремих документів під загальною назвою «Мелочи», «Смесь» є досить поширеним жанром наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.²⁰

Отже, для нового проекту археографії, що виникає наприкінці ХІХ ст., важливо почути справжній «голос» старовини, тому на задній план відходять засоби по систематизації і обробці документа. Текст опублікованого документу і робота публікатора ідуть паралельно. Відтак читач може самостійно, без посередників ознайомитися із залишками минулого і за ними скласти власне уявлення про історію. І в той же час – подивитися на пам'ятку очима фахівця. Ці нові тенденції в українській

¹⁴ Хмарський Вадим Михайлович. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст. Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2004 – Арк. 309.

¹⁵ ІР НБУ. – Спр. № 46874. – Арк. 1.

¹⁶ Оглоблін Н. Н. Бумаги, относящиеся до отечественной войны 1812 года, собранные и изданные П. П. Щукиным // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. IV. – С. 45–54.

¹⁷ Там само. – С. 46.

¹⁸ Там само. – С. 47.

¹⁹ Каманін І. М. Исторические мелочи // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. V. – С. 63.

²⁰ Такі розділи з'являються не лише у наукових журналах, але й у звичайних газетах. У 80-х роках «Киевские губернские ведомости» започаткували рубрику «Архивная смесь», де друкувалися різноманітні і не пов'язані між собою документи.

археографії були багато в чому зумовлені змінами, що відбувалися в інтелектуальному полі Західної

Європи, ключову роль в яких відіграла філософія Ф. Ніцше.

References

- Boguslavskii G. K. Ivanicheskie mesyachnie minei 1547–179 i soderzhashchayasya v nikh sluzhba sv. muchenikam – Borisu i Glebu // *Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*. Kiev, 1900. Kn. 14. Otd. III. S. 29–70.
- Zashkilniak L. Istorychna tvorchiist Mykhaila Hrushevskoho na tli yevropeiskoi istorychnoi dumky XIX – pochatku XX stolittia // *Mykhailo Hrushevskyyi i ukrainska istorychna nauka. Materialy konferentsii*. Lviv, 1999. S. 31–46.
- Zhytetskyi P. H. «Eneida» Kotliarevskoho u zviazku z ohliadom ukrainskoi literatury XVIII: vybr. tvory. Filolohiia. Kyiv: Naukova dumka, 1987. S. 139–255.
IR NBU. F. I. Spr. № 46874. Ark. 1.
- Kamanin I. M. Istoricheskie melochi // *Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*. Kiev, 1901. Kn. 15. Otd. V. S. 63.
- Miller D. P. Ocherki iz istorii yuridicheskogo bita staroi Malorossii. Sudi zemskie, grodskie i podkomorskie v XVIII stoletii // *Sbornik kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*. Kharkov, 1896. T. 8. C. 63–244.
- Nitshe F. Nevchasni mirkuvannia: Pro koryst i shkodu istorii dlia zhyttia: povne zibrannia tvoriv. Lviv: Astroliabiia, 2004. T. 1. S. 203–280.
- O zadachakh neofitsialnoi chasti «Gubernskikh vedomostei» // *Kievskie gubernskie vedomosti (neofitsialnaya chast)*. 1850. №9. S. 69–70.
- Ogloblin N. N. Bumagi, odnosyashchiesya do otechestvennoi voini 1812 goda, sobranie i izdanie P. P. Shchukina // *Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*. Kiev, 1901. Kn. 15. Vip. IV. Otd. VI. S. 45–54.
- Programma dlya sobiraniya svedenii o drevnostyakh // *Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*. Kiev, 1898. Kn. 12. Otd. III. S. 146–155.
- Titov F. Kritiko-bibliograficheskii obzor noveishikh trudov po istorii russkoi tserkvi // *Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*. Kiev, 1904. Kn. 18. Otd. IV. S. 3–36.
- Topolskyi Ye. Yak my pyshemo i rozumiemo istoriiu. Taiemnytsi istorychnoi naratsii. Kyiv: K.I.S., 2012. 399 s.
- Khmarskyi Vadym Mykhailovych. Arkheohrafichna diialnist naukovykh ustanov na pivdni Ukrainy u XIX – na pochatku XX st. dys. d-ra ist. nauk: 07.00.01 / Odeskyi natsionalnyi un-t im. I. I. Mechnykova. Odesa, 2004. 550 ark.